

1. UVOD

Mihailo Burić

Svaki projekat ima svoj predmet proučavanja. Kako su životna sredina i održivi razvoj (predmet našeg proučavanja) relativno mladi pojmovi, to o njima postoji mnoštvo definicija. To je razlog zbog kojeg u ovom projektu opisujemo pojmove održivog razvoja i životne sredine onako kako smo ih definisali u paraleli sa postojećim definicijama i kao takve ih pozicionirali u našem projektu.

Kako se šire saznanja i znanja tako se šire shvatanja i definicije. Za potrebe shvatanja i aplikacije našeg projekta, uzeli smo osnovu od najšire podloge, definicije prostora, njegovih osobina i elemenata u kojima se odvija život i od kojih živimo.

U najširem smislu životni prostor je prostor između zemljinog jezgra i kosmosa, pošto podrazumijeva sve one objekte, pojave i procese koji utiču na životnu sredinu. Pri tome, pod beskrajnim kosmosom, kao krajnjom uslovnom granicom, čiji je Zemlja sastavni dio, podrazumijevamo čitav kosmički prostor koji u bilo kojem obliku ostvaruje, ili će ostvarivati uticaj na neposrednu čovjekovu životnu sredinu. Ni danas shvaćene neposredne životne granice nijesu konstantne. Naprotiv, moguća su značajna pomjeranja njenih granica, bez obzira na udaljenost takve perspektive, odnosno osvajanje novih staništa, već oličenih u putovanjima čovjeka kroz kosmos i, konkretnije, direktnim proučavanjima mogućnosti boravka čovjeka na drugim nebeskim tijelima. Sa druge strane, u našoj neposrednoj životnoj sredini kao dijelu ukupnog životnog prostora, ispoljavaju se niže kategorije organizacionih prostora životne sredine, biotopi i ekosistemi sa svojim strukturama. Globalno je životni prostor najjasnije izražen i struktuiran kroz posebne sfere, koje se među sobom suštinski razlikuju, a opet su intenzivno među sobom povezane. Ta sferna zakonomjernost izražena je određenim redosljedom: zemljino jezgro, omotač zemljinog jezgra, litosfera, pedosfera, hidrosfera, biosfera, atmosfera i kosmos. Suštinske razlike između pojedinih sfera, po

* Prof. dr Mihailo Burić, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore

svom sastavu, osobinama i funkcijama, proizvode postojanje sasvim različitih uticaja na naš život (M. Burić, 1996).¹

Neposredna „spoljašna životna sredina” izražena je kroz navedenih osam zemljinih sfera. Sa druge strane, životne supstance koje formiraju specifičnu „unutrašnju ekologiju” u odnosu na čovjeka, pored spoljne sredine, kao drugi uslov života, definirane su kroz njihove količine i kvalitete.

Komisija Evropske ekonomske zajednice životnu sredinu definiše kao „skup elemenata koji u složenosti svojih odnosa čine okvire, sredinu i uslove života čovjeka i društva”. Znači, životna sredina podrazumijeva cjelokupan sistem prirodnih i antropogenih pojava, procesa i objekata u kojima se odvija život, rad i odmor ljudi.

Ovim projektom, takođe, gradimo definiciju i koncept održivog razvoja za naše uslove. Pitanje životne sredine i definicije održivog razvoja postavlja se kao osnovno i prvo pitanje u realizaciji našeg projekta. Prema Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore, koncept održivog razvoja podrazumijeva balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških zahtjeva, kako bi se osiguralo „zadovoljavanje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe”. Za razliku od romantičarskih definicija tipa „indijanskog poglavice” i slično, bez obzira na njihovu ljepotu i sadržaj, pod održivim razvojem treba smatrati apsolutnu integralnost razvoja i životne sredine. To ne mogu biti samo proste fraze već dubiozno promišljanje stvaranja, privredne i državne strukture koja opstaje u ravnoteži sa prirodom. Rasponi ovog koncepta su jasni i kreću se od visokih organizacionih i tehnoloških poduhvata do izbora privrednih djelatnosti. On obuhvata veliki broj principa preko kojih se odvija i razvija održivi razvoj i koje ćemo pratiti u Crnoj Gori.

Postoji samo jedan put u budućnost, a to je održivi razvoj. Prvi korak u realizaciji održivog razvoja je sagledavanje realnosti u kojoj živimo, što je u osnovnoj metodologiji projekta. Održivost, opet kao pojam, obuhvata kompleks svih prirodnih i antropogenih sistema, radnji i procesa u dva osnovna smjera: razvoj po mjeri čovjeka, koji podrazumijeva privredni i ekonomski razvoj u funkciji socijalnog a to implicira i pitanje i odgovor pojednostavljeno: „hoćemo li prirodu samo posmatrati ili je koristiti”, jer je upravljanje prirodom, u stvari, održivi razvoj.

Konkretno se daljim koracima mora poći od upravljanja antropogenim transformacijama prirodnih resursa, definisati princip monitoringa na nivou kontrole i upravljanja, a ne samo posmatranja.

Održivi razvoj je veoma složen naučni i stručni sistem. Zbog toga njega može pratiti i aplicirati samo odgovarajuće teoretsko i praktično znanje i iskustvo. Otuda i predložena sinteza osnovne definicije i principa održivog razvoja.

¹ Vasiona, svemir ili kosmos je beskrajni prostor u kojem bitiše svijet. Bezgraničnost prostora i vremena su osnovne dimenzije i odrednice našeg shvatanja, u kojem energija i materija čine suštinu događanja i života. Različite osobine i uloge pojedinih elemenata životne sredine uslovlili su i različit obim, sadržaj i način njihovog prikazivanja. Na tragu postavljene poimanja objekata, pojava i procesa u prirodi, njihova tumačenja i praktična korištenja, u krajnjem, baziraju se na egzaktnostima koje pokušavamo iskazati kroz naš projekat.

Razvoj, odnosno realizacija poljoprivrednih i industrijskih projekata utiče na izmjene prirodnih ekosistema u odnosu na njihovo osnovno stanje. Teoretski i praktično postavlja se pitanje mogućnosti, značaja i potrebe očuvanja prirodnih zajednica u njihovom prvobitnom stanju. Tako dolazimo do potrebe izgradnje antropogenih ekosistema u prirodnim prostorima koji su neophodni za razvoj i život ljudi, koji realno sada predstavljaju zamjenu za prvobitnu prirodnu sredinu. Dio ukupnog koncepta su prirodni rezervati, kod nas označeni kao nacionalni parkovi ili područja zaštite, kao i etaloniranje regionalnih modela prirodnih ekosistema, da bi se oni mogli upoređivati i koordinirati sa novostvorenim antropogenim sistemima. Evidentno je i to da je često ne samo moguće, već i potrebno, antropogenim dejstvom popravljati, pa i spasavati prirodne ekosisteme. Tako održivost podrazumijeva hrabre i znavene odluke, znanje, rad, etiku, razvoj sopstvenih kapaciteta, oslonac na državno, regionalno i međunarodno tržište, i ona je u domenu prema politici, dok je ekonomija medijator između privrede i društva, što je sve obuhvaćeno strukturom ukupnog projekta, te je ovaj potprojekat samo dio integralne cjeline.

Ovim projektom, takođe, naglašavamo dosljednost *Crne Gore u kretanju ka ekološkoj državi*. Ekološku državu prihvatamo kao konvencionalni pojam koji najbolje izražava simboliku održivog razvoja i zaštite životne sredine. U tom kontekstu je i obim i karakter uloge države, kao i njene funkcije i institucije u cilju unapređivanja njenog funkcionisanja. Osim osnovnih pravno-ekonomskih sadržaja o obezbjeđenju ljudskih prava, vladavine zakona, pluralističke demokratije, socijalne, ekonomske i evropske kohezije, definicija podrazumijeva konkretnu nadgradnju u oblasti prirodnih resursa i životne sredine.

Svaki posao se mora najprije shvatiti, zatim osmisлити njegova realizacija pa tek onda realizovati. To je razlog zbog kojeg se neminovno mora i praktično i teoretski poći od shvatanja pojma ekološke države. Ekološka država je oblik državnog, posebno privrednog uređenja, u kojem se preko održivog razvoja² obezbjeđuje proizvodnja u ravnoteži sa prirodom. Novi međunarodni poredak i uslovi podrazumijevaju usklađen razvoj na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou. Iskonsko pravo na zdravu životnu sredinu sada podrazumijeva širi pojam, jer neminovno obuhvata ekonomiju, tehnologije, globalne uslove (atmosfera – klima, vode, prirodni resursi), čime ovo pitanje postaje sve više globalno. U tim uslovima je naš prostor samo dio ukupne cjeline. Definisanje svog položaja u takvom sistemu stvari velikim dijelom zavisi i od sopstvenih vrijednosti. U tom kontekstu nije pretenciozno istaći da je „ekološka država” kontinuitet osobina i tradicije crnogorskog naroda ka svojim vječnim slobodarskim i kosmopolitskim težnjama. U savremenom trenutku naš narod je našao originalan način da nastavi svoja istorijska stremljenja ka slobodi, promišljanju i napretku druš-

² Održivi razvoj shvatamo kao proizvodnju pri kojoj se obezbjeđuje održavanje prirode i njene reprodukcije na osnovnom principu ravnoteže. To je razvoj na strukturnim, tehničkim i tehnološkim promjenama koje omogućavaju eksploataciju prirodne sredine bez njenog konačnog iscrpljivanja. Uticaji postojeće, zatečene industrije saniraju se u cilju zaštite i poboljšanja životne sredine u prelaznom periodu kroz tehnološko savršenstvo ili njenu supstituciju.

tva, i to kosmpolitskim dioptrijama, shvatajući globalni i lokalni značaj „ekologije.” Zato će odluka o ekološkoj državi ostati kao dio obilježja Crne Gore i njene historije, bez obzira na dalja događanja. Sigurno je da će očuvanje prirode na našoj planeti, i život u ravnoteži sa njom, ostati vječna težnja čitavog svijeta pa ovakav radikalni poduhvat Crne Gore ne može ostati nevređovan. Na taj način ekološka država nije samo program novog privrednog razvoja, iako je u osnovi najvećim dijelom baš to, već ulazi u ukupne vrijednosti i obilježja Crne Gore (M. Burić, 1992).

Primjena modela održivog razvoja zahtijeva odgovarajući kapacitet u tri oblasti:

Na završetku projekta korisno bi bilo formirati specijalizovani državni savjet za njegovu implementaciju koji garantuje njegovo poznavanje i kapacitet za ostvarenje.

Suštinu potprojekta čine:

- životna sredina (prostor: stanje, problemi i zaštita);
- prirodni resursi (teme sa lokacijama i potencijalima za razvoj);
- koncept održivog razvoja (definicije, principi, koncepcija, poruke i preporuke).

Ovaj projekat nije klasično istraživački. On se zasniva na postojećoj dokumentaciji – bazi podataka. Sumiranjem podataka, iskustava i znanja predložene su osnovne smjernice za državnu i razvojnu politiku Crne Gore. Znači, korišćenje baze podata-

ka, zapravo presjek postojećeg stanja i identifikacija problema u koordinaciji sa znanjem, čine osnovnu metodologiju rada. Tokom rada, ostvarena je koordinacija sa glavnim timom projekta, užim timom potprojekta, ukupnim timom potprojekta. Metodologija je podrazumijevala timski rad, stručne rasprave, komunikacije sa javnošću, učešće ili organizaciju specifičnih tema. Krajnji rezultat po temama – oblastima i samog potprojekta je krajnje sintezan, u iskazima i porukama koje su lako shvatljive i koje jasno proističu iz osnovnog materijala – baze podataka. Po našim dosadašnjim saznanjima, lakše je bilo doći do spoznaja o tome ŠTO nego do spoznaja KAKO realizovati ono što treba uraditi.

Glavni sadržaj potprojekta:

Definicija održivog razvoja može biti kompletna samo ako obuhvata sve principe ovog procesa:

- Princip globalnosti (oblici komunikacije ekonomske, demografske i dr.);
- Princip klimatskih promjena (vazdušni omotač zemlje je jedna cjelina kao i strujanje okeanima);
- Princip klimatskih varijacija (ritmičnost promjena – sunčeve pjege, promjene vodnih ciklusa i dr.);
- Princip ravnoteže (nadoknaditi iskorišćeno);
- Princip prirodnih ciklusa (kruženje i obnavljanje materije);
- Princip prirodne transformacije materije (mineralizacija, deponije-anaerobni procesi);
- Princip prijemnog kapaciteta prirode (mogućnosti recipijenta);
- Princip osjetljivosti prirodnih medijuma (različiti djelovi prirodne sredine imaju različite nivoe osjetljivosti);
- Samodegradacija prirode (nestanak jezera i potreba upravljanja);
- Princip prirodnih resursa (prirodni resursi su baza održivog razvoja);
- Princip privrednog razvoja (privredni razvoj je uslov kvaliteta života);
- Princip tehnologije, monitoringa i zaštite (zatvoreni tehnološki sistemi omogućavaju razvoj i na inputima koji proizvode negativne emisije);
- Princip teritorijalnosti (procesi mogu biti teritorijalno lokalni ili globalni);

- Princip fizionimije (prirodne i antropogene transformacije i promjene ambijenta);
- Princip organizacije (sistemi za upravljanje i realizaciju održivog razvoja);
- Princip potencijala i izbora (izbor potencijala projekata i koncepta za održivi razvoj),

koji treba da usmjere ka ekološkim projektima, ekološkoj-održivoj privredi u Crnoj Gori.

Pravci razvoja bazirani su na realnom stanju životne sredine i kvalitetu i obimu prirodnih resursa. Osnovna definicija održivog razvoja podrazumijeva ekonomski (ukupni privredni razvoj), socijalni (standard stanovništva) i ekološki, koji je glavni predmet ovog potprojekta. Potprojekat prihvata prethodnu definiciju, ali se sa svog aspekta naslanja, prije svega, na osnovnu definiciju koja podrazumijeva ravnotežu sa prirodom i ukupni kapacitet prostora, kao i sve one principe koji u prirodi proizilaze iz postojećih procesa (kružni ciklus, transformacija materije, osjetljivost, samoprečišćavanje, mineralizacija itd...). Prema tome, održivi razvoj podrazumijeva shvatanje i prihvatanje osnovne definicije u sintezi sa prirodnim principima koje treba da uvažavamo i koristimo u svakom konkretnom projektu. Održivost, dakle, podrazumijeva potrebu neophodnosti potpunog integrisanja principa zaštite i unapređenja životne sredine u sve sektorske razvojne politike. Tako dolazimo do osnovnog principa stvaranja održivog razvoja u Crnoj Gori koji podrazumijeva prestrukturiranje privrede i formiranje „ekološke privrede” u skladu sa narednom šemom:

Osim navedene organizacije i tehnologija za zaštitu životne sredine, osnov razvoja Crne Gore treba da čini valorizacija njenih prirodnih resursa.

Samoobnovljivi resursi:

– *Geotermalna energija* male potencijalnosti za proizvodnju električne energije, koja se procjenjuje na svega 5 MWh uz upotrebu toplotnih pumpi za mineralne vode kod Ulcinja ... *Ne predstavlja značajan i bitan potencijal.*

– *Insolacija* – intenzitet i trajanje sunčevog zračenja za proizvodnju električne energije, sa procijenjenim mogućim kapacitetima uz odgovarajući prostor ... *Treba koristiti posebno za pojedinačne objekte.*

– *Vjetar* – sa procijenjenim kapacitetom za korišćenje energije na tri farme ... *Treba koristiti u njihovom punom proizvodnom kapacitetu.*

– *Voda*, za proizvodnju električne energije u neiskorišćenom procijenjenom tehničkom kapacitetu, za navodnjavanje radi povećanja poljoprivredne proizvodnje (proizvodnja hrane) koja se može prognozirati u odnosu čak i 1: 10, ribogojstvo sa potencijalnim kapacitetom, flaširanje vode sa potencijalnim kapacitetom od više milijardi litara godišnje, flaširanje ugljeno-kisjele mineralne vode sa kapacitetom od preko 30 miliona litara godišnje, razvoj turizma na bazi turističkih motiva (morski, zdravstveni, rekreacioni, naučnoobrazovni) ... *Voda je motor održivog razvoja – najinteraktivnija materija u prirodi.*

Obnovljivi resursi:

– *Šume*, korišćenje potencijalnih kapaciteta na osnovu godišnjeg prirasta uz obaveznu finalizaciju proizvodnje i ciljano pošumljavanje i obnavljanje šuma. Značaj i polifunkcionalnost šuma ogleda se i u osnovnoj poruci ... *Tamo gdje nestaju šume, nastaju pustinje;*

– *Zemljište*, posebno korišćenje neiskorišćenog zemljišta (Primorje – Mrčevo polje, centralni dio – Zetsko-bjelopavlička ravnica, sjeverni dio – rječne doline i planinski platoi), korišćenje ukupnog zemljišnog potencijala na bazi specijalizacije i regionalizacije, korišćenje svih raspoloživih potencijalnih kapaciteta za smanjenje deficita hrane u Crnoj Gori ... *Zemljište je fabrika hrane.*

– *Biomasa* predstavlja značajan potencijal koji se može koristiti u energetske svrhe, što ga svrstava u kategoriju naših energetskih izvora: ...*nus proizvodi su značajan potencijal za održivi razvoj.*

– *Biodiverzitet* predstavlja značajan potencijal za budući razvoj Crne Gore, kroz održivo gazdovanje prirodnim prirastom, posebno u Jadranskom moru i Skadarskom jezeru i uzgojem akvakulture potencijalno u gotovo svim krajevima Crne Gore ... *Biodiverzitet je potencijal razvoja i osnovni indikator kvaliteta životne sredine.*

– *Prostor*, kada se prilikom planiranja ekonomskog razvoja uzimaju u obzir samo ekonomski i socijalni elementi, a ne i prostorni, mogu se izazvati negativne transformacije ne samo u prostoru i fizičkom razvoju države već i u njenom ukupnom razvoju. Činjenica je da prostor predstavlja važan resurs koji zahtijeva posebnu pažnju, naročito prilikom planiranja razvoja. Odgovorno prostorno planiranje i dosljedna implementacija planova su instrumenti za stvaranje kvalitetnih promjena u prostoru, a mogu biti spona između različitih sektora (turizam, poljoprivreda, zaštita životne sre-

dine, itd.). Stoga prostorni, odnosno teritorijalni pristup u planiranju razvoja ima veliku ulogu u formiranju održivog razvoja ... *Koristi prostor – nauči da živiš u prostoru!*

Neobnovljivi resursi:

– Dokazane i potencijalne rezerve različitih vrsta *mineralnih sirovina* u Crnoj Gori predstavljaju siguran oslonac dugoročnog razvoja i ekonomskog napretka Crne Gore. U tom cilju potrebno je što prije uraditi Strategiju razvoja Crne Gore na bazi korišćenja mineralnih resursa, sa posebnim akcentom na mineralne sirovine od strategijskog značaja. S obzirom na to da su rezerve uglja u Crnoj Gori ograničene, neophodno je preispitati odluke o korišćenju uglja samo za proizvodnju električne energije i pristupiti razvoju industrije cementa i građevinskih materijala na bazi cementnog laporca, opekarskih glina, uglja i dr. nemetala u području Pljevalja ... *Mineralne sirovine su osnova industrijskog razvoja kao prirodna dobra od opšteg interesa u državnoj svojini.*

Sve ove tri vrste prirodnih resursa treba da čine osnovu budućeg razvoja Crne Gore sa aspekta održivog razvoja u odnosu na prirodnu sredinu. Antropogene transformacije, njihov kvalitet i upravljanje prirodom treba da budu usvojeni kao koncept održivosti (kontrolisanje invazivnih vrsta u biodiverzitetu, sprečavanje gubitka prirodnih jezera i vodotoka, izgradnja površinskih i podzemnih akumulacija radi izravnjanja režima i korišćenje hidroenergije, oplemenjavanje zemljišta raspoloživim prirodnim inputima, ciljane sadnja i organizacija šumskih zasada, eventualno korišćenje čvrstog komunalnog otpada, a naročito otpada iz šumske proizvodnje za proizvodnju električne energije i formiranje komposta za poboljšanje kvaliteta zemljišta).